

# AFREKENING EN RECONSTRUCTIE

## *Zeitgeschichte* in het herenigde Duitsland <sup>1</sup>

GEORGI VERBEECK\*

DE HERENIGING VAN DUITSLAND MAAKTE DE AFREKENING MET DE OUDE DDR-HISTORIOGRAFIE ONVERMIJDELIJK. OUDE STRUCTUREN VERDWENEN EN EEN AANTAL NIEUWE INSTELLINGEN KWAMEN ER VOOR IN DE PLAATS. INSTITUTIONELE MAATREGELEN VIELEN SAMEN MET EEN BREED MAATSCHAPPELIJK DEBAT OVER DE MANIER WAAROP DE DDR MET HAAR VERLEDEN WAS OMGEGAAN. HET EINDE VAN DE DDR OPENDE OOK PERSPECTIEVEN VOOR EEN NIEUWE VISIE OP DE MODERNE DUITSE GESCHIEDENIS. TEVENS KWAM EEN DISCUSSIE OP GANG AAN WIE HET RECHT TOEKWAM OM DE GESCHIEDENIS VAN DE DDR TE SCHRIJVEN.

**T**raditioneel bestaat in Duitsland een nauwe band tussen Geschiedenis en Politiek. Tot aan de Tweede Wereldoorlog bleef deze symbiose één van de kernstukken van de Duitse *Historik*. De Amerikaanse historicus Georg G. Iggers stelde een typische *German Conception of History* vast: sinds de romantiek staan, sterker dan in andere landen, staat en natie centraal in het Duitse historische denken <sup>2</sup>. De ‘catastrofe van 1945’ (Friedrich Meinecke) heeft daarin natuurlijk verandering gebracht, maar niet in die mate dat geschiedschrijving zich volledig aan de schaduw van de politiek heeft kunnen onttrekken. In de Bondsrepubliek ontworstelde de geschiedschrijving zich aan een lange traditie van politieke serviliteit. Een pluriforme wetenschaps-praktijk moest de weerspiegeling vormen van een nieuwe democratische cultuur. Van maatschappelijke dienstbaarheid was er enkel sprake in zoverre de studie van de geschiedenis een bijdrage moest leveren tot *Vergangenheitsbewältigung*, de ‘verwerking’ van een ‘moeilijk verleden’. In het oosten van Duitsland overleefde de oude tandem tussen Geschiedenis en Politiek, zij het onder totaal nieuwe omstandigheden. ‘Partijdigheid’ werd er tot methodologisch beginsel verheven. De deling van Duitsland weerspiegelde zich ook in een verschillende visie op het nationale verleden.

### *I. Clio in het andere Duitsland*

De eenmaking van Duitsland bleef ook niet zonder gevolgen voor de geschiedschrijving in dat land <sup>3</sup>. Omwille van de positie die de geschiedwetenschap binnen het DDR-systeem had ingenomen, maakte de Duitse hereniging diepgaande structurele hervormingen onvermijdelijk. De politieke instrumentalisering was hier wellicht nog verder gevorderd dan elders en had er inderdaad onaantoonbare proporties aangenomen. Vooral de

---

1 Dit artikel steunt op een basistekst van waaruit ook het artikel “Contemporaine geschiedschrijving in Duitsland sinds de hereniging”, in *Twintigste Eeuw. Mededelingenblad van de Vereniging voor de Geschiedenis van de Twintigste Eeuw*, Nijmegen, 1996, p. 17-30 en “Kleio na de Wende. Geschiedschrijving in het herenigde Duitsland”, in *Groniek. Historisch Tijdschrift*, Groningen, 136, 1997, p. 320-332, ontstonden. Met dank aan Dirk Martin en Rudi Van Doorslaer.

2 G. G. IGGERS, *The German Conception of History. The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present*, Middletown, 1968.

3 K.H. JARAUSCH & M. MIDDELL (Hrsg.), *Nach dem Erdbeben. (Re-)Konstruktion ostdeutscher Geschichte und Geschichtswissenschaft*, Leipzig, 1994.

*Zeitgeschichte* of contemporaine geschiedschrijving had hieronder te lijden gehad. Deze leunde immers sterk aan bij de machts- en partijpolitiek. Sterker nog dan de meeste andere menswetenschappelijke disciplines was de historiografie zich als een dienstmaagd van de politiek gaan gedragen. Deze status had zij niet alleen in de ogen van kritische buitenstaanders, maar beschouwde men in de DDR zelf als een soort adelbrief. De geschiedbeoefening steunde er uitdrukkelijk op het 'partijdigheidsbeginsel', volgens dewelke een stellingname voor de beginselen van het marxisme-leninisme garant moest staan voor een 'meer correcte' visie op de maatschappij<sup>4</sup>. Geschiedenis, staat en ideologie verhielden zich tot elkaar als een soort heilige drieëenheid. Geschiedenis was een onderdeel van de Oost-Duitse *raison d'état* geworden. "Aus der Geschichte lernen, heißt siegen lernen" werd er vaak trots en vooral zelfzeker betoogd. Omdat de DDR zich - als regime en als staat - in hoge mate met historische argumenten had trachten te rechtvaardigen, kreeg de geschiedschrijving er het karakter van een *Legitimationswissenschaft*<sup>5</sup>. Natuurlijk zijn ook in het Westen dienstbaarheden aan publieke of particuliere belangen steeds schering en inslag geweest. Ook in burgerlijk democratische landen zoals de Bondsrepubliek stond de geschiedenis nooit volledig buiten de schaduw van wat als een 'staatsideologie' zou omschreven kunnen worden. Ook elders heeft de historie dus haar 'gebruikswaarde' niet verborgen gehouden. Maar een pluralistische cultuur en het ontbreken van een monopolistische staatsmacht maken een vergelijking met de situatie zoals die in de DDR bestond onmogelijk.

In het midden van de jaren tachtig had de Oostenrijkse historicus Ernst Hanisch het nog over de lijdensweg voor wie zich in het Westen zou willen interesseren in de Duitse geschiedschrijving aan de andere kant van de Elbe: "Hier heerst een ongenadig links positivisme en een hagiografische verkramptheid, gekoppeld aan een niet aflatende gelijkhebbende onderwijzerstoornis. De intellectuele saaiheid van dit soort geschriften maakt de lectuur ervan tot een ware kruisweg"<sup>6</sup>. Tot dan hadden bittere *querelles allemandes* hun stempel gedrukt op de geschiedschrijving in Oost en West. In het Westen

---

4 Zie hierover meer in: G. VERBEECK, "Objectieve geschiedschrijving ter discussie. Een dialoog met het partijdigheidsprincipe in de DDR-geschiedeniswetenschap", in *Historiography and Theory / Theoretische Geschichte*, 1989, 1, p. 17-29.

5 Klassieke overzichtswerken betreffende de DDR-historiografie zijn: G. HEYDEMANN, *Geschichtswissenschaft im geteilten Deutschland. Entwicklungsgeschichte, Organisationsstruktur, Funktionen, Theorie- und Methodenprobleme in der Bundesrepublik Deutschlands und in der DDR*, Frankfurt a.M./Bern/Cirencester, 1980; alsook de gedeeltelijk afgewerkte bijdragenbundels van A. FISCHER & G. HEYDEMANN (Hrsg.), *Geschichtswissenschaft in der DDR*, dln I-III, Berlin, 1988. Vanuit een traditionalistisch standpunt schreef de Amerikaanse historicus Andreas Dorpalen *German History in Marxist Perspective. The East German Approach*, Detroit, 1985. Dorpalen beperkte zich wezenlijk tot de politieke geschiedschrijving in de voormalige DDR. Noch voor de *Wende* verscheen een interessante biografische collectie over de wegbereiders van de DDR-historiografie: *Wegbereiter der DDR-Geschichtswissenschaft. Biographien*, Berlin (DDR), 1989.

6 E. HANISCH, "Neuere Studien zur Marxismus-Rezeption in der deutschen und österreichischen Arbeiterbewegung", in *Historische Zeitschrift*, (Sonderheft 15), 1986, p. 582.



- Helmut Kohl en Mikhaïl Gorbatsjov broederlijk verenigd als wegbereiders van de Duitse eenmaking. (Tekening van Walter Hanel uit GERHART MEIER, *Die Wende in der DDR*. (Reihe 'Kontrovers'). Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung, 1990)

gold 'Clio in het andere Duitsland' in feite als een onpersoon, een muze die haar naam eigenlijk onwaardig was en waarmee een gesprek dus nauwelijks zinvol leek <sup>7</sup>.

De band tussen geschiedwetenschap en politiek in de DDR wordt door waarnemers meestal verschillend beoordeeld <sup>8</sup>. Het beeld van een geïnstrumentaliseerde en dogmatische geschiedschrijving in dienst van de partij heeft vooral betrekking op de 'officiële' geschiedwetenschap die met ritueel handgeklap standpunten van bovenaf verdedigde. In de marge hiervan had zich echter vanaf het begin van de jaren tachtig een

<sup>7</sup> A. FISCHER & G. HEYDEMANN (Hrsg.), *op.cit.*, dl. I, p. XVI.

<sup>8</sup> Voor een overzicht van de westerse literatuur over de DDR-historiografie (afgesloten in 1991), zie : G. VERBEECK, "Aus der Geschichte lernen, heißt siegen lernen". Terugblik op de DDR-historiografie. Een literatuuroverzicht", in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1992 (XXIII), p. 185-218.

relatieve vrije 'historische ruimte' weten te ontwikkelen, die zich in toenemende mate aan het monopolie van de partijgeschiedenissen had weten te onttrekken. Met name op het terrein van de sociale en culturele geschiedschrijving manifesteerden zich verschillende vernieuwingstendenzen die de grenzen van een meer flexibel marxisme aftastten<sup>9</sup>. In de tweede helft van de jaren tachtig werden uiteindelijk zelf binnen het officiële kader lichte verschuivingen merkbaar. Dit gebeurde met name onder de paraplu van wat door de partij als een *Koalition der Vernunft* werd voorgesteld en wat het mogelijk maakte dat DDR-historici toenadering konden zoeken met West-Duitse historici van sociaal-democratische signatuur<sup>10</sup>. Partijleider Honecker wou op die manier de *détente* nieuw leven inblazen en de dreiging van een nucleaire confrontatie afwenden.

Onder invloed van de nieuwe wind die uit de Sovjetunie was komen aanwaaien, leek het regime een gesprek op gang te willen brengen met intellectuelen die bij de SPD-oppositie aanleunden. Het leek er zelfs even op dat de Oost-Duitse variëteit van Gorbatsjovs *Glasnost*-politiek de diepe kloof zou gaan overbruggen die er in het Duitse socialisme al sinds Lenin en Kautsky had bestaan. Vooral het debat over 'erfenis en traditie' (*Erbe und Tradition*) leek perspectieven te bieden op een minder verkrampde benadering en een open discussie over het nationale verleden<sup>11</sup>. Niet langer vernauwde het DDR-geschiedenisbeeld zich tot een beperkt aantal onderwerpen die rechtstreeks met het socialisme of de arbeidersbeweging te maken hadden, maar werd de aandacht verruimd met voordien verguisde thema's, zoals Pruisen, Bismarck en de nationale staat, de Weimarpubliek of de massabasis van het fascisme<sup>12</sup>.

Een wat eigenzinnig standpunt werd hierover verdedigd door de Nederlandse historicus J.H. Brinks, die in zijn proefschrift betoogde dat de theoretische debatten binnen de DDR-historiografie over 'erfenis en traditie' de uiteindelijke Duitse hereniging hadden voorbereid. Brinks stelde vast dat de DDR in toenemende mate een beroep diende te doen op de 'hele' Duitse geschiedenis, teneinde een 'gedeeld' Duitsland te legitimeren. In de mate de geschiedschrijving zich dus duidelijk op de ontsluiting van de volledige historische erfenis richtte, anticeerde ze in feite op de hereniging van 1989/90. De terugkeer naar een gemeenschappelijke en ongedeelde Duitse geschiedenis bereidde dus het herstel van de nationale eenheid voor. Of anders gezegd : vanaf de jaren

---

9 G. G. IGGERS, *Marxist Historiography in Transformation. New Orientations in Recent East German History*, New York/Oxford, 1991, p. 1-37.

10 S. MILLER & M. RISTAU (Hrsg.), *Erben deutscher Geschichte. DDR-BRD: Protokolle einer historischen Begegnung*, Hamburg 1988.

11 Zie hiervoor de beroemde bijdragenbundel die nog op de valreep van ingrijpende politieke veranderingen verscheen : H. MEIER & W. SCHMIDT (Hrsg.), *Erbe und Tradition in der DDR. Die Diskussion der Historiker*, Berlin (DDR), 1988.

12 Voor een stand van de DDR-geschiedeniswetenschap aan de vooravond van de *Wende* van 1989 : K. H. JARAUSCH (Hrsg.), *Zwischen Parteilichkeit und Professionalität. Bilanz der Geschichtswissenschaft in der DDR*, Berlin, 1991.

tachtig lag de *Wiedervereinigung* van beide Duitslanden in het verschiet op basis van een gemeenschappelijk verleden<sup>13</sup>. Met grote gedrevenheid bleef Brinks zijn stelling in diverse journalistieke bijdragen verdedigen, zoals in een boek waarin hij de opmars van het rechtse radicalisme in verband bracht met de sluimerende demonen van het nationalisme in het oosten van Duitsland<sup>14</sup>.

Toch is er ondanks voorzichtige stappen weinig reden geweest om aan te nemen dat er binnen de DDR-historiografie destijds zelf een dynamiek op gang was gekomen die vooruitliep op de hereniging van de twee Duitse historische disciplines. DDR-historici waren, net zomin als de meeste van hun landgenoten, voorbereid op de stormachtige ontwikkelingen die volgden op de implosie van het 'reëel bestaande socialisme'. Of historici met hun bescheiden middelen een rol van betekenis hebben gespeeld in het herenigingsproces, valt sterk te betwijfelen. Zij waren in grote meerderheid de ideologische waterdragers van de staat en zijn pretenties over een 'zelfstandige socialistische Duitse natie'. De DDR placht zichzelf graag - en historici droegen daar graag het hunne toe bij - als *geschichtslgische Station deutscher Geschichte* voor te stellen. Misschien kwam de eenheid van Duitsland er niet zozeer 'dankzij', maar veeleer 'ondanks' de ontwikkelingen in de DDR-historiografie.

## **II. Afrekening en reconstructie**

Met de vreedzame *Wende* van 1989 begon ook de afrekening met de oude DDR-historiografie. In het voorjaar van 1990 werd in Berlijn het *Unabhängiger Historiker-Verband* (UHV) opgericht als tegenhanger van het officiële *Historiker-Verband der DDR*. In de ogen van de meestal jongere en regime-kritische historici ging de paleisrevolutie, die de *Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* (SED) had doorgevoerd, niet ver genoeg. In het UHV weerklonken de politieke eisen van de nieuwe burgerbewegingen door. Het gezagsmonopolie moest niet in alleen in staat en samenleving maar ook in de 'geesten' van de mensen worden afgeschaft. De almacht van het establishment werd bestreden door een generatie van dertigers en veertigers die te lang buiten spel was gezet. De macht van de oude *Gralshüter* - bedoeld werden de toonaangevende historici die jarenlang het gezicht van de DDR-wetenschap hadden bepaald - kwam zwaar onder druk te staan. Op de 38ste *Historikertag* die in september 1990 aan de universiteit van Bochum werd gehouden, zat het oudere professorenkorps van de bijna ter ziele gegane DDR openlijk op het beklaagdenbankje. Merkwaardig genoeg waren het vooral de grote namen uit de West-Duitse wetenschap zoals Wolfgang J. Mommsen, Hans-Ulrich Wehler, Jürgen Kocka of de Amerikaanse *GDR-watchers* Georg G. Iggers en Konrad H. Jarausch die

13 J. H. BRINKS, *Die DDR-Geschichtswissenschaft auf dem Weg zur deutschen Einheit. Luther, Friedrich II und Bismarck als Paradigmen politischen Wandels*, Frankfurt a.M./New York, 1992, p. 297-308.

14 J. H. BRINKS, *De rechterflank van Duitsland*, Amsterdam, 1994.

voor bezonnenheid pleitten en een wilde heksenjacht wilden vermijden. Dit gebeurde vaak tegen het ongeduld van jonge DDR-dissidenten in <sup>15</sup>.

De feitelijke hereniging in oktober 1990 bracht de herstructurering van de historische wetenschappen in het oosten - nu de 'nieuwe Duitse deelstaten' - onvermijdelijk in een stroomversnelling. Deze operatie was onvermijdelijk een pijnlijk proces met overwinnaars en verliezers. In het Westen werd aangestuurd op *Integration*; in het Oosten kwam dit neer op *Auflösung*. De facto liep de 'integratie' van de DDR in de Bondsrepubliek op een ontbinding van de oude DDR-structuren uit. Anders dan sommigen hadden verwacht, leverde dit geen compromis op waarbij een 'derde weg' tussen twee alternatieven werd gevonden <sup>16</sup>. Voor de snelle ingreep bestond op dat moment immers zowel in Oost en West een zeer ruime politieke consensus. Pas later werden gevoelens van onbehagen in brede lagen van de Oost-Duitse bevolking merkbaar. Zowel politieke als economische factoren speelden een rol in de herstructurering van onderwijs en onderzoek. De DDR bleek een (te) zware erfenis te hebben nagelaten <sup>17</sup>. Artikel 38 van het eenmakingsverdrag liet er geen twijfel over bestaan dat de DDR zich aan de wetenschapsinfrastructuur van het Westen moest aanpassen. In de Bondsrepubliek werd geschiedwetenschap, zoals ook de andere cultuur- en sociaal-wetenschappelijke disciplines, bijna uitsluitend aan universitaire instellingen bedreven.

In de DDR was daarentegen een duale structuur naar sovjetmodel ingevoerd. Sinds de 'sovjetisering' in het begin van de jaren vijftig was een model ingevoerd dat ook in de andere Oost-Europese landen was terug te vinden. Wetenschappelijk onderzoek werd niet alleen bedreven aan de universiteiten, maar ook binnen het centralistische kader van de *Akademie der Wissenschaften* (AdW), binnen dewelke vier historische instituten (Oude Geschiedenis en Archeologie, Duitse Geschiedenis, Algemene Geschiedenis en Economische Geschiedenis) bestonden met naar schatting zo'n vijfhonderd onderzoekers. Daarnaast speelde ook de SED zelf een rol via verschillende instellingen zoals het *Institut für Marxismus-Leninismus*, de *Akademie für Gesellschaftswissenschaft*, of de *Parteihochschule Karl Marx*. Deze instellingen leverden vanzelfsprekend de meest gestaalde kaders in de officiële geschiedschrijving. Zoals was voorzien in het eenmakingsverdrag, werd de AdW eind 1991 opgeheven. In de schoot van een *Wissenschaftsrat* in Keulen werden bijzondere commissies in het leven geroepen die het

15 W. J. MOMMSEN, "Hilfe statt Beckmesserei. Die deutschen Historiker zur Lage der Geschichtswissenschaft in der DDR", in *FAZ*, 13. Juli, 1990.

16 Over de problematiek van de 'Derde Weg' in de (post-)DDR, zie o.m. : DIRK ROCHTUS, *Tussen realiteit en utopie: De derde weg in de DDR. Een inhoudelijk onderzoek met nadruk op de periode 1989/90*, (Onuitgegeven doctoraal proefschrift Politieke en Sociale Wetenschappen, Universitaire Instelling Antwerpen), Antwerpen, 1996.

17 J. KOCKA, *Vereinigungskrise. Zur Geschichte der Gegenwart*, Göttingen, 1995, p. 64-73.

wetenschappelijke personeel dienden te evalueren<sup>18</sup>. De historicus Jürgen Kocka van de *Freie Universität* van Berlijn nam de leiding op zich van de commissie die zich met de doorlichting van de cultuur- en sociale wetenschappen bezighield<sup>19</sup>.

De ingrepen van de *Wissenschaftsrat* hadden verstrekkende gevolgen voor het kader van de DDR-wetenschap, dat om ideologische, maar ook om 'bedrijfseconomische' redenen niet langer meer te handhaven was. In vergelijking met het Westen en berekend per hoofd van de bevolking, beschikte de DDR over aanzienlijk meer wetenschappelijk personeel. Vooral in de humane wetenschappen viel deze (wan-)verhouding op. De zuivering die volgde, leidde tot politieke frustraties en verlies van banen voor de getroffen. In hun ogen kwam de hereniging neer op een vernederende *Anschluß*, waarmee de vergelijking met het ongelukkigjaar 1938 nog maar eens in de verf werd gezet. Volgens de ergste criticasters kwam alles op een onverbloemde 'kolonisering' van het Oosten neer. Maar tegelijkertijd lag de *Wissenschaftsrat* aan de basis van een beleid dat competente Oost-Duitse historici en andere wetenschappers de kans moest geven om zich te integreren in het wetenschappelijke landschap van het herenigde Duitsland. Dit betekende op



- Er was een tijd dat het standbeeld van Friedrich Engels nog triomfantelijk werd aangevoerd.  
(Foto Sibylle Bergemann)

18 *Wissenschaftsrat, Stellungnahme zu den außeruniversitären Forschungseinrichtungen der ehemaligen Akademie der Wissenschaften der DDR auf dem Gebiet der Geisteswissenschaften...*, Köln, 1992, p. 45-76.

19 J. KOCKA, *op.cit.*, p. 42-82.

de eerste plaats dat ze overgeleverd werden aan een genadeloze concurrentie waarin westerse collega's meestal de bovenhand haalden. Goed gekwalificeerde wetenschappers konden min of meer stand houden. Even opvallend was de positie van een beperkt aantal typische producten van het oude kader, die zich dankzij een opmerkelijke flexibiliteit en een bewonderenswaardige dosis zelfkritiek enigszins overeind konden houden <sup>20</sup>.

Daarnaast is ook nog een andere trend merkbaar. In de Oost-Duitse geschied-wetenschap werden de vruchten geplukt van een gunstige ontwikkeling die sommige deelgebieden in de DDR-historiografie vanaf het begin van de jaren tachtig hadden doorgemaakt. Met name op het terrein van de historische antropologie en de *Alltagsgeschichte* was het enge kader van een dogmatisch marxisme al langer doorbroken. Vooral in de sociale geschiedschrijving - in de DDR merkwaardig genoeg erg stiefmoederlijk behandeld - hadden sommigen in de late jaren tachtig een grotere openheid aan de dag gelegd. Daartoe behoorde een groep van historici met onder andere Hartmut Zwahr, Jan Peters, Helga Schulz en in mindere mate ook Jürgen Kuczynski, de nestor van de sociale geschiedschrijving in de DDR. Sociale geschiedenis werd in de DDR voordien niet echt als een aparte discipline behandeld. Volgens de marxistische leer kon de 'maatschappij' immers niet als een autonoom veld, los van de productiefactoren en -verhoudingen, worden gezien. Ook door de verwaarlozing van de sociale geschiedenis bleef de DDR-historiografie erg traditionalistisch van opzet. Ze bleef voornamelijk op staat en politiek geconcentreerd. 'Partijgeschiedenissen' - in de dubbele betekenis van het woord - hadden er de bovenhand. Het spreekt vanzelf dat vooral de deelgebieden, die zich in toenemende mate aan de door de SED gedomineerde politieke en ideologische geschiedenis hadden kunnen onttrekken, beter op de herstructurering waren voorbereid <sup>21</sup>.

Het oude DDR-establishment was in zijn geheel genomen duidelijk niet op de pletwals van de *Abwicklung* voorbereid. Vanaf de lente van 1990 werd het zwijgen over het eigen verleden de luidste en meest frappante stem van de DDR-historici. Andreas Graf, lid van het UHV, stelde vast: "*Das Verstummen der Historiker im geschichtlichen Augenblick ist nicht neu, vielmehr ist ein schon lang dauerndes Schweigen nur hörbar geworden*" <sup>22</sup>. Maar tegelijkertijd gingen zowat alle tenoren van de ter ziele gegane DDR-historiografie zich op het publieke forum verdringen om er openlijk, maar meestal in zeer algemene termen, voor een 'radicale vernieuwing van het geschiedenisbeeld' te pleiten. Diegenen die zich tot de trouwste apologeten van de SED-politiek hadden opgewerkt, hadden het nu dus plots over de noodzaak van een "eerlijke confrontatie met het verleden".

---

20 Zie de verschillende bijdragen in: R. ECKERT & W. KÜTTLER & G. SEEBER (Hrsg.), *Krise - Umbruch - Neubeginn. Eine kritische und selbstkritische Dokumentation der DDR-Geschichtswissenschaft 1989/90*, Stuttgart, 1992.

21 G. G. IGGERS (Ed.), *op.cit.*, p. 34-37.

22 A. GRAF, "Wende und Wände. Zur Selbstbefindung der (DDR-)Geschichtswissenschaft", in K. H. JARAUSCH (Hrsg.), *op.cit.*, p. 35.



De achterstand die de DDR-historiografie had opgelopen, had niet alleen ideologische oorzaken, maar hield ook verband met een veel te lang uitgestelde generatiewisseling<sup>23</sup>. Dit laatste bracht echter ook met zich mee dat de zuivering minder pijnlijk kon worden doorgevoerd. Al naargelang men als historicus tot de oudere of de jongere generatie behoorde, had dit verreikende persoonlijke en professionele consequenties. Slechts weinigen trokken zoals Ernst Diehl, jarenlang chef van de *Rat für Geschichtswissenschaft*, de meest radicale persoonlijke conclusie uit de politieke omwenteling: hij nam ontslag en aanvaardde een baantje als portier in een Berlijnse fabriek. Sommige kopstukken hadden al langer hun pensioengerechtigde leeftijd bereikt en voor hen kwam de ‘zuiveringsoperatie’ te laat. Prominente vertegenwoordigers als Ernst Engelberg, een algemeen erkend deskundige op het vlak van de theoretische geschiedenis en Bismarck-biograaf, of Jürgen Kuczynski stonden al langer buiten het actieve academische leven. Af en toe traden zij nog op als grijze eminenties uit een afgesloten tijdperk.

Veel moeilijker verging het diegenen die zich uitdrukkelijk als ‘geschiedenisideologen’ - in de DDR gold dit niet als een aberratie - hadden geprofileerd. Sommigen van hen ondernamen verwoede pogingen om de marxistische erfenis in de eengemaakte Duitse geschiedeniswetenschap veilig te stellen. De ‘DDR-erfenis’ moest als het ware in hegeliaanse zin worden *aufgehoben*. Dit gold bij voorbeeld voor Walter Schmidt, die sinds 1984 directeur van het *Zentralinstitut für Geschichte* aan de AdW in Oost-Berlijn was geweest en als zodanig een leidinggevend ‘regime-historicus’. Vooral ook zijn collega Wolfgang Küttler kon zich van de geschiedtheoretici het langst handhaven. Een stevige dosis zelfkritiek verhoogde zijn intellectuele overlevingskansen. Beide werden echter geregeld op de korrel genomen omwille van hun vroegere rol. Hun veelvuldige pleidooien in de stijl van een “*Für eine Erneuerung des Geschichtsverständnisses in der DDR*” hadden voor velen dan ook een wrange nasmaak. Toch kan niet ontkend worden dat iemand als Küttler een gewaardeerde bijdrage leverde aan de ‘nieuwe geschiedschrijving van de DDR-geschiedschrijving’<sup>24</sup>. Schmidt en Küttler moesten na de hereniging hun professoraat inruilen voor een moeizame zoektocht naar een baan als wetenschappelijk medewerker in één van de nieuwe historische instituten. De meeste overtuigde marxisten beperkten hun ‘zelfkritiek’ tot kritiek op het gediskwalificeerde regime. Hun persoonlijke rol aan de universiteiten en de wetenschappelijke instellingen kwam niet ter sprake. De Leipziger historicus Manfred Kossok, die bekendheid verwierf als specialist van de revoluties in de achttiende en negentiende eeuw, was hier een voorbeeld van.

23 Met dank aan Tom Luyckx die in het kader van zijn licentiaatsverhandeling *Geschiedenis aan de K.U.Leuven* een aantal biografische gegevens over de besproken historici verzamelde.

24 “Geschichtswissenschaft im Dissens. Gespräch zwischen Wolfgang Küttler und Ilko-Sascha Kowalczyk über methodische Differenzen bei der Erforschung von DDR und DDR-Historiographie”, in *Berliner Debatte. Initial*, 1994, 4, p. 99-104.

Echte schandalen bleven al bij al beperkt. In 1990 was er herrie uitgebroken naar aanleiding van het optreden van oud-historicus Joachim Hermann die, ondanks de *Wende*, toch nog in het gremium van het Internationaal Comité voor Historische Wetenschappen in Madrid was verkozen. Protest deed hem uiteindelijk inbinden. Soortgelijke kritiek hadden ook de fascisme-experts - in de DDR een expertise met een bijzonder gewicht - te verwerken. Kurt Gossweiler en Kurt Pätzold van de Humboldt-universiteit in Oost-Berlijn verdwenen van het toneel. Gerhard Lozek, jarenlang de onverbeterlijke polemist tegen de westerse ‘burgerlijke geschiedschrijving’, volgde hen hierin.

Wie verwacht had dat met het verdwijnen van de oude garde (door pensioenering of ontslag) plaats zou geruimd worden voor een van ongeduld trappelende nieuwe generatie, kwam bedrogen uit. Mensen die actief waren in het UHV behoorden meestal tot een tussengeneratie, voor wie opname in het academische kader niet zo evident meer was. De meesten van hen hadden een moeilijke loopbaan tijdens het SED-regime achter de rug en hadden te maken gehad met de lange arm van de partij. Slechts enkelen, zoals Karlheinz Blaschke, hadden de DDR als geprofileerde niet-marxisten overleefd. Werner Bramke uit Leipzig was een gelukkige uitzondering in het gezelschap van uiterst dogmatische fascisme-onderzoekers uit de DDR. Het UHV bestond vooral uit mensen die actief hadden deelgenomen aan de vreedzame herfstrevolutie van 1989. In deze middens verschenen verschillende publicaties over de Stasi en het repressieapparaat in de DDR. Onderdrukking en oppositie in de jongste Duitse geschiedenis - Gestapo en Stasi - werden favoriete onderzoeksthema's. Armin Mitter en Stefan Wolle, maar ook Rainer Eckert uitten vaak harde kritiek op de rol die de hoofdfiguren vóór de *Wende*, maar ook nog daarna bleven spelen. Zij vreesden dat velen van de oude garde hun eens verworven privileges bleven uitoefenen. Deze jongere historici hadden een belangrijk aandeel in het maatschappelijke debat over de rol van geschiedenis in het nieuwe Duitsland, maar voelden zich vaak in de steek gelaten door West-Duitse collega's die niet zelden terughoudender waren in hun veroordeling van de DDR-historiografie. Het UHV verdween niet na de eenmaking, maar bleef daarentegen het publieke debat aanwakkeren over de ‘verwerking’ van zowel de geschiedenis als de geschiedschrijving in de DDR <sup>25</sup>.

Niet alleen wat het personeelsbestand betrof, maar ook in de wetenschappelijke infrastructuur moest de DDR-geschiedeniswetenschap inbinden. De *Akademie der Wissenschaften*, de *Rat für Geschichtswissenschaft* en de *Historikergesellschaft der DDR* werden in fasen ontbonden of kregen een nieuwe bestemming. Hetzelfde gebeurde met het *Museum für Deutsche Geschichte* in Oost-Berlijn, het propagandistische uithangbord van het regime. De opheffing van het museum was onvermijdelijk geworden door de

---

<sup>25</sup> Zie hiervoor de bijdragen in : R. ECKERT & I-S. KOWALCZUK & I. STARK (Hrsg.), *Hure oder Muse ? Klio in der DDR. Dokumente und Materialien des Unabhängigen Historiker-Verbandes*, Berlin, 1994.



- Herfst 1989: de trabantjes slaan op de vlucht. De DDR wankelt.  
((Foto R.Milutin, *Le Soir*))

komst van een nieuw historisch museum in Berlijn <sup>26</sup>. De meeste wetenschappelijke tijdschriften gingen ter ziele of ondergingen een grondige face-lift. Het *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, sinds 1953 trouwe spreekbuis van de DDR-historiografie, kreeg een volledig vernieuwde redactie.

Om de sterke reductie van het academisch personeel aan de universiteiten en de opgedoekte AdW enigszins op te vangen, drongen zich maatregelen op. Nieuwe kansen werden geboden door de oprichting, in 1992, van zeven nieuwe instituten voor de humane wetenschappen. Daarbij werd uitdrukkelijk een politiek van *Ost-West-Durchmischung* gehuldigd. De nieuwe instellingen dienden het wetenschappelijk potentieel uit Oost en West zo veel mogelijk te integreren. Onder de voogdij van de *Max-Planck-Gesellschaft* en met de financiële steun van zowel de regering in Bonn als van de deelstaten, werden onderzoeksinstellingen in het leven geroepen voor literatuurwetenschappen, taalkunde, oriëntalistiek, cultuur en beschaving van Midden-

---

<sup>26</sup> Het debat over de komst van een nieuw *Museum für deutsche Geschichte* naar Berlijn viel grotendeels samen met een vergelijkbare discussie over het *Haus der Geschichte der Bundesrepublik* (voor de geschiedenis na 1945) in Bonn.

Europa, economische geschiedenis en de studie van de Verlichting. Eén van de instituten werd het *Forschungsschwerpunkt Zeithistorische Studien* (FZS) (Onderzoekszwaartepunt voor Hedendaagse Geschiedenis) te Potsdam, waarvan Jürgen Kocka als gevolgmachtigd directeur de leiding op zich nam <sup>27</sup>.

De belangrijkste onderzoeksopdracht vormde daarbij de geschiedenis van de Sovjetrussische Bezettingszone (SBZ) en van de DDR. Daarbij moest een zo ruim mogelijk comparatief perspectief worden ontwikkeld. Concrete onderzoeksprojecten van het FZS hebben betrekking op de sociale geschiedenis van de arbeidersklasse in de DDR, opvoeding en onderwijs vóór en na 1945, de industriële ontwikkeling van de DDR, omgang met het nazi-verleden in Oost en West, de literaire productie en zijn publiek, buitenlandse politiek en nationale kwestie, de geschiedenis van de SED, landbouwhervorming en collectivisatie, geschiedschrijving tijdens de dictatuur, vrouwenarbeid in de DDR, sociale geschiedenis van de *Volkspolizei*, dissidentie en verzet in de DDR en Polen <sup>28</sup>.

### **III. Dubbele last van het verleden**

Het nieuwe Onderzoekszwaartepunt heeft twee centrale thema's uit de Duitse *Zeitgeschichte* opnieuw op de voorgrond geplaatst : 'totalitarisme' en de 'Duitse *Sonderweg*'. Sinds de val van het communisme kent de oude totalitarisme-theorie inderdaad een opmerkelijke come-back. In Duitsland dient ze zich als *Vergleichende Diktaturenforschung* aan <sup>29</sup>. Zoals vroeger bevat ze zowel een comparatieve als een analytische component. Ze maakt het mogelijk om op een systematische wijze de nationaal-socialistische met de communistische dictatuur te vergelijken. Het komt erop aan om zowel de gelijkenissen als de verschillen aan te duiden. Daarnaast wordt ze ook gebruikt om er de vorm en inhoud van politieke machtsuitoefening (*Herrschaftstechniken*) in totalitaire staten mee te onderzoeken. Kenmerkend voor een totalitaire staat zijn de monopolie-aanspraken van een geïnstitutionaliseerde ideologie en het streven om alle aspecten van zowel het openbare als het private leven te domineren. Zowel in de comparatieve als in de analytische functie van het totalitarisme-model wordt meestal het contrast met de westerse liberale democratie sterk benadrukt. Het spreekt vanzelf dat dit perspectief sinds de 'overwinning van het Westen' in de ogen van velen aan belang wint bij het onderzoek naar de DDR-geschiedenis.

27 J. KOCKA, "Forschungsschwerpunkt Zeithistorische Studien", in *Deutschland Archiv*, 1993, p. 983-985.

28 M. FULBROOK, "The reconstruction of East German history, continued... New *Historikerstreit*, Missed Opportunity, or New Beginning? The *Forschungsschwerpunkt Zeithistorische Studien*, Potsdam", in *German History*, 1994, 2, p. 204.

29 L. KÜHNHARDT U.A. (Hrsg.), *Die doppelte Diktaturerfahrung. Drittes Reich und DDR. Ein historisch-wissenschaftlicher Vergleich*, Frankfurt a.M., 1994.

Ook de theorie van de Duitse *Sonderweg* schijnt met de hernieuwde belangstelling en de ontsluiting van het DDR-verleden een nieuw toepassingsgebied te hebben gevonden. De zogenaamde Duitse *Sonderweg* - die in de Angelsaksische wereld ook als de *German divergence from the West* bekend staat - diende aanvankelijk vooral om er de opkomst van het nationaal-socialisme mee te verklaren<sup>30</sup>. De pleitbezorgers in de West-Duitse historiografie van deze benadering beschouwden 1945 juist als een duidelijke cesuur die lange historische tradities definitief had afgebroken en de inplanting van de democratie minstens in het westen van Duitsland had mogelijk gemaakt. Alhoewel ook in de SBZ een drastische politieke en maatschappelijke omwenteling was doorgevoerd, levert mentaliteitshistorisch onderzoek toch een ander beeld op. Het vermoeden is hier namelijk gewettigd dat de Duitse *Sonderweg* in de DDR op verschillende terreinen doorwerkte. Zowel het publieke als het private leven in de 'tweede Duitse dictatuur' droeg de sporen van sterke 'Duitse' tradities : autoritarisme, militarisme en een antiliberaal geest vormden de erfenis uit het verleden en leefden in een nieuwe vormgeving voort. De politieke, maatschappelijke en culturele modernisering die de Bondsrepubliek in de jaren zestig had doorgemaakt, ging grotendeels aan de DDR voorbij. Typisch 'Duitse' tradities bleven daardoor veel sterker het uitzicht van de DDR bepalen dan algemeen werd aangenomen. Alleen daarom al lijkt het aangewezen om de DDR veel meer als een episode uit de nationale geschiedenis en minder vanuit de internationale context te beschouwen. Met name Kocka plaatst '1989' in een bredere revolutiecyclus die het spoor van 1945 doortrekt en een definitief einde van de Duitse *Sonderweg* - in Oost en West - betekent<sup>31</sup>.

Beide invalshoeken, dat van het totalitarisme en van de *Sonderweg*, verlenen aan de studie van de DDR-geschiedenis een dimensie die zo typisch is voor de Duitse historische cultuur. De wetenschappelijke studie van het recente verleden is nauw verbonden met de notie dat geschiedenis 'verwerkt' moet worden. Dit heeft traditioneel betrekking op het nazi-verleden, maar sinds 1989 ook op de DDR-geschiedenis. In het oosten van het eengemaakte Duitsland komt daar nu de 'dubbele erfenis van de dictatuur' bij<sup>32</sup>. Daarbij gaat het niet alleen om de verwerking van het nazi-verleden - een kwestie die in de Bondsrepubliek bijna uitputtend werd behandeld - maar evenzeer om een

---

30 H. GREBING, *Der 'deutsche Sonderweg' in Europa 1806-1945. Eine Kritik*, Stuttgart/Berlin/Köln/Mainz, 1986, p. 11-22. G. G. IGGERS (Ed.), *The Social History of Politics. Critical Perspectives in West German Historical Writing since 1945*, Leamington Spa, 1985, p. 1-45.

31 J. KOCKA, *Vereinigungskrise*, p. 9-32.

32 F. WIELENGA, *Schaduw van de Duitse geschiedenis. De omgang met het nazi-verleden en DDR-verleden in de Bondsrepubliek Duitsland*, Amsterdam, 1993. In de lijn van de discussie over de 'vergelijkbaarheid' van het verwerkingsproces van 1945 en 1989, zie ook : K. SÜHL (Hrsg.), *Vergangenheitsbewältigung 1945-1989. Ein unmöglicher Vergleich ?*, Berlin, 1994.

terugblik op de wijze waarop het 'reëel bestaande socialisme' dit proces onmogelijk had gemaakt<sup>33</sup>.

Na de *Wende* barstte voorgoed de kritiek los op de jarenlange als 'antifascistisch bastion' gekoesterde pretenties van de DDR en op het geschiedenisbeeld van de nazi-dictatuur<sup>34</sup>. Er kwam een 'stalinisme-debat' op gang zoals het in linkse middens in het Westen al in de jaren zestig en zeventig was gevoerd. In de DDR maakte dat echter deel uit van een discussie over de geschiedenis van de eigen staat en de 'omgang' met het nazi-verleden. Gewezen werd op het ontbreken van een democratisch alternatief en de doorstroming van het totalitarisme bij het tot stand komen van de SED-staat. Voor velen werd nu duidelijk dat de historici in de DDR steeds de grootste moeite hadden met de slechts zeer gedeeltelijke destalinisatie van hun land. Zij maakten niet, zoals in de westerse sociale wetenschappen gebruikelijk was, het onderscheid tussen stalinisme in algemene en in enge zin. In algemene zin was het stalinisme een binnen een bepaalde historische constellatie functionerend politiek-maatschappelijk systeem, dat zich weliswaar beriep op de humanistische tradities van het socialisme maar waarvan de monopoliepositie van de communistische partij tot een verregaande disciplinerende en uniformisering van de samenleving leidde. In engere zin kenmerkte het stalinisme zich onder meer door extreme personencultus, terreur, intimidatie en juridische willekeur. Na de officiële Russische destalinisatie onder Chroestsjov verdween het stalinisme in enge zin zo goed als volledig. De stalinistische machtsstructuren daarentegen bleven grotendeels onaangetaast. Een fundamentele kritiek op deze machtsstructuren werd dan ook pas mogelijk vanaf het moment dat de staat zelf in vraag werd gesteld. Hier ligt het verschil tussen de verwerking van de dictatuur in Oost-Duitsland na 1989 en die in de Bondsrepubliek na 1945. De afrekening met het stalinistische verleden viel samen met een afrekening met de staat zelf.

Wat voor veel buitenlandse waarnemers al veel eerder duidelijk was geworden drong vanaf 1989 ook tot de Oost-Duitse bevolking door: in de DDR was het nationaal-socialistische verleden allicht nog op een grotere schaal verdrongen dan elders - en met name in de naoorlogse Bondsrepubliek - het geval was geweest. Dit lijkt in tegenspraak te zijn met het uitgebreide ideologische instrumentarium dat in de DDR ter beschikking stond om het NS-verleden zogenaamd te 'verklaren'. De ideologische totaliteitsaanspraken van het marxisme-leninisme werden nu verantwoordelijk gesteld voor deze 'verdringing'. Door het fascisme louter als een 'product' van de crisis in het kapitalisme af te doen, verloor het als het ware zijn buitengewoon karakter. In een geschiedenisbeeld dat de

---

33 Deze problematiek komt uitgebreid aan bod in: G. VERBEECK, *Geschiedschrijving en politieke cultuur. De 'weg naar het fascisme' in de DDR-historiografie*, Leuven, 1992.

34 Bijvoorbeeld: CHRISTEL BERGER, *Gewissensfrage Antifaschismus. Traditionen der DDR-Literatur. Analysen-Interpretationen-Interviews*, Berlin (DDR), 1990.

opkomst van het Derde Rijk herleidde tot een probleem van maatschappijtransformatie, verdween de historische verantwoordelijkheid van individuen en groepen geleidelijk uit het gezichtsveld.

Daarbij kwam dat de these van de Bulgaarse communist Georgi Dimitrov (de beruchte Komintern-doctrine van 1934), waarop de DDR-historici zich graag beriepen, in feite een verkapte ‘agenten-theorie’ was geworden. Deze ‘agenten-theorie’ bleek in haar meest dogmatische vorm vaak niet veel meer dan een voorspelbare complot-theorie te zijn. De rol van een beperkte machtselite achter de schermen werd sterk beklemtoond, terwijl wat zich in de concrete samenleving afspeelde zo goed als onderbelicht bleef. Het probleem van de ideologische continuïteit, de rol van de massapartij en van de brede sociale basis van het NS-regime werd daardoor uit de weg gegaan. Het marxisme-leninisme vertoonde daardoor opvallend veel gelijkenissen met de zo verguisde conservatieve en nationalistische geschiedschrijving. In beide gevallen was het steeds de bedoeling de ‘positieve tradities’ uit het verleden van een soort ‘historische belasting’ te vrijwaren en op die manier de nationaal-historische ‘normaliteit’ veilig te stellen.

Nog veel meer dan de Komintern-doctrine verschaftte een bepaalde visie op de geschiedenis de mogelijkheid om zich van de nationale erfenis van het nationaal-socialisme te ontdoen. Met hun *Zwei-Linien-Konzeption* deelden DDR-historici de



- 11 november 1989: Oost-Duitse Vopo's kijken toe hoe een deel van de 'muur' wordt gesloopt. Twee dagen voordien had de DDR-regering alle reisbeperkingen afgeschaft. De DDR hield bijna op te bestaan. (Foto Gerard Matie, Belga)

Duitse geschiedenis ongegeneerd in een 'positieve' en een 'negatieve' lijn in <sup>35</sup>. Het NS-verleden werd daardoor in de meest letterlijke zin uit de voorgeschiedenis van het 'andere Duitsland' gelicht. In het officiële geschiedenisbeeld scheen de nationaal-socialistische dictatuur niet veel meer dan een twaalf jaar durende *Fremdherrschaft*, waarmee de 'eigen geschiedenis' geen uitstaans had. Het resultaat, zo bleek nu, was een beeld waarin de NS-periode in mystieke duisternis werd gehuld en waarin - meestal communistische - antifascisten als fluorescerende verzetshelden de scène beheersten. Het verdringingsproces werd nog versterkt door de geografische dimensie ervan. Dat in het westen van Duitsland de denazificatie minder rigoureuus doorgevoerd was geworden en een groot aantal voormalige NS-functionarissen er snel terug vooraanstaande posities in het politieke en economische leven of in het rechtsapparaat konden innemen, scheen de thesis te bevestigen dat het fascisme in de Bondsrepubliek sluimerend bleef verder leven. Dit 'historisch dualisme' had aan de beeldvorming een geopolitieke dimensie gegeven : de DDR werd er tot de behoedster en belichaming van alle progressieve tradities en humanistische waarden uit het nationale verleden gekroond, de Bondsrepubliek tot het absolute spiegelbeeld ervan. Het propagandistisch effect ervan lag voor de hand : de fascistten, die van vroeger en van nu, waren steeds de 'anderen' <sup>36</sup>.

In de jaren zestig verwierf het psychiater-echtpaar Alexander en Margareta Mitscherlich bekendheid met hun boek *Unfähigkeit zu trauern* (over het 'onvermogen om te rouwen') waarin het gebrekkige verwerkingsproces van het nationaal-socialisme in het naoorlogse Duitsland werd gehekeld. Alhoewel hier op de eerste plaats de Bondsrepubliek werd bedoeld, kon dit evenzeer voor het oosten van Duitsland gelden. Door een bruuske overgang van het NS-regime naar een autoritair socialisme volgens sovjetmodel was een 'genade van de rouw' zo goed als volledig achterwege gebleven, stelden opposanten zoals Konrad Weiß nu vast. In de SBZ/DDR hadden de zware belastingen van de wederopbouw weinig tijd overgelaten voor een grondige bezinning over het collectieve NS-verleden en over de rol van velen daarin. Later zorgde een groots opgezet ideologisch offensief ervoor dat men de erfenis van het verleden als het ware kon 'wegrationaliseren'.

Vooraf een jongere generatie van historici bleek na 1989 geen vrede meer te kunnen nemen met het grootschalig ideologische verdringingsproces en de rol van het academisch establishment. Reeds spoedig na de *Wende* ontstonden allerhande interdisciplinaire werkgroepen waarvan de doelstellingen en de werkwijze sterk deden denken aan de Angelsaksische *History Workshop*-beweging. In uitgebreide interview-projecten

---

35 G. VERBEEK, "Kontinuität und Wandel im DDR-Geschichtsbild", in *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage bei Das Parlament*, 9. März, 1990, p. 30-42.

36 ROLF RIETZLER, "Das rote Hexeneinmaleins. Über den verordneten Antifaschismus in der DDR", in *Der Spiegel*, (Spiegel Spezial 2), 1990, p. 136-143.



werd nu op zoek gegaan naar de private levenssfeer tijdens de Hitler-periode. Van de marxistische *Mumbo-Jumbo-History* die de geschiedenis van het Derde Rijk had herleid tot een moment uit het maatschappelijk transformatieproces - en natuurlijk ook van de 'agenten-theorie' - wordt definitief afstand genomen. De aandacht ging nu niet meer naar macro-sociologische structuren en processen, maar naar de dagdagelijkse leef- en ervaringswereld van individuen of groepen. Er werd vertrokken vanuit de centrale vraagstelling hoe mensen het Derde Rijk, de *Umbruch* van 1945 en de veertig jaren durende DDR-realiteit ervaren en 'overleefd' hadden. De onderzoeksresultaten zouden een nieuw licht kunnen werpen op de verschillen en gelijkenissen tussen fascistische en communistische systemen.

Geheel in deze lijn nam vooral de *Alltagsgeschichte* een nieuwe vlucht. In de Bondsrepubliek was al eerder de overtuiging gegroeid dat 1945 geen echte breuk had betekend in de collectieve mentaliteit van de Duitsers. Een sterke continuïteit kwam aan het licht, evenals het feit dat het maatschappelijke moderniseringsproces relatief ongebroken uit het NS-verleden en de oorlog was gekomen. Een zelfde scenario herhaalde zich onvermijdelijk in het oosten van Duitsland. *Spuren-Sicherung* heette het project van een nieuwe garde meestal jonge historici. Het doel was om via een grote verzameling van levensgeschiedenissen de 'sporen van het Derde Rijk' in de DDR te herontdekken. Na de hereniging bleek dat die 'sporen' nooit geheel verdwenen waren. Hadden veel opvattingen en attitudes niet kunnen overleven, zoals de drang om zich aan te passen en zich met de sterke staat te verzoenen? Hetzelfde geldt voor etatistische schijnidealën, zoals gehoorzaamheid, plichtsbesef, ideologische waakzaamheid en andere vormen van 'camaraderie'. Velen hadden tenslotte de indruk dat de stemming in de exit-DDR sterk vergelijkbaar was met wat zich na de ineenstorting van het NS-regime had afgespeeld. In beide gevallen beriepen verantwoordelijken zich op de gehoorzaamheidsplicht. Voor de tweede keer werd het openbare debat beheerst door beschuldigingen aan het adres van 'meelopers' en 'draaihalzen' en zijn 'afrekeningen' aan de orde van de dag. De 'jacht op zondebokken' stond ook nu weer in functie van bepaalde afweermechanismen die de problemen in verband met individuele en collectieve verantwoordelijkheid uit de weg moeten gaan.

Verdergaand onderzoek zal uiteindelijk uitsluitsel moeten geven over de vraag in hoeverre opvattingen, gewoontes en structuren in het fascisme en in het 'reëel bestaande socialisme' op elkaar konden aansluiten. De meeste critici zijn het er nu al over eens dat hieruit duidelijk zal kunnen blijken dat niet alleen de Bondsrepubliek, maar even goed de DDR een erfgenaam was van het Derde Rijk. Een nieuwe generatie historici is haar historisch onderzoek bijna als een psychotherapeutische opgave gaan beschouwen. *Spuren-Sicherung* is een speurtocht naar het 'fascisme in ons' gaan worden. Zij toont vooral aan dat de verwerking van het verleden in de post-revolutionaire DDR een dubbele dimensie heeft. Aan de orde is niet alleen de verwerking van het nationaal-

socialistische verleden, maar ook een bezinning over het uitblijven van die verwerking onder invloed van het stalinisme<sup>37</sup>.

Ruime weerklank vonden de debatten over de zogenaamde ‘witte vlekken’ in het geschiedenisbeeld van de DDR, met andere woorden de vele taboes en onbesproken thema’s die niet in de oude staatsdoctrine pasten<sup>38</sup>. Vooral de manier waarop de DDR met ‘haar’ erfenis van het nazi-regime was omgegaan - en door het gebruik van ideologische sjablonen feitelijk had verdrongen - leidde tot discussies over een ‘dubbele *Vergangenheitsbewältigung*. Een kritiek op het ‘stalinisme’ was tevens een kritiek geworden op de ‘stalinistische geschiedenisvisie’. Daarbij ging het vooral om de perceptie van het fascisme en de NS-periode<sup>39</sup>. Een dogmatisch marxisme had de blik afgewend van de populaire basis van fascisme en het autoritaire bewind van Ulbricht en Honecker had iedere reflectie over de persoonlijke betrokkenheid bij het nazi-regime versmacht. Het historisch materialisme had immers meer oog voor ‘maatschappijtransformaties’ dan voor menselijke gedragingen. Of sloot het stalinisme in het oosten van Duitsland, door het gebrek aan democratische tradities, naadloos aan bij de erfenis van het Derde Rijk?

Hoezeer het antifascisme als rechtvaardiging diende voor de DDR, bleek in de periode tussen de val van de Berlijnse muur en de feitelijke vereniging van beide landen. Verschillende groepen die het bestaan van de DDR wensten te bestendigen, beriepen zich juist op het antifascisme als grondslag voor een ‘ander Duitsland’. Maar naarmate rechts-radicalisme en haat tegen buitenlanders zich juist in de nieuwe oostelijke deelstaten gingen manifesteren, bleek ook het fiasco van het *verordneter Antifaschismus*. De autoritaire wijze waarop deze ingesteldheid werd opgedrongen, bleek een eerlijke confrontatie met het NS-verleden veeleer te hebben afgeremd dan bevorderd. Het antifascisme in de DDR was dus eerder een mythe - en dan nog wel een typisch *Deutscher Mythos*<sup>40</sup> - en niet zozeer een overtuiging.

#### **IV. Wie mag de geschiedenis van de DDR schrijven ?**

Ondanks aanhoudende bestaansonzekerheid ontplooidde het FZS spoedig een ruime waaier aan wetenschappelijke activiteiten die ook in het buitenland de aandacht trokken<sup>41</sup>. Net zoals de aanverwante instituten vormt ook het FZS een uitzondering

37 G. VERBEECK, “Confronting the Nazi Experience in the GDR”, in G.-J. Glaessner (Ed.), *Germany after Unification. Coming to Terms with the Recent Past*, Amsterdam / Atlanta, 1996, p. 86.

38 H. WEBER, “‘Weiße Flecken’ in der DDR-Geschichtsschreibung”, in *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage bei Das Parlament*, 9. März, 1990, p. 3-15.

39 G. VERBEECK, *Geschiedschrijving en politieke cultuur...*

40 Zie hiervoor : A. GRUNENBERG, *Antifaschismus - ein deutscher Mythos*, Hamburg, 1993.

41 Lopend onderzoek werd gepresenteerd op een opgemerkte conferentie *Die DDR als Geschichte* in juni 1993. J. KOCKA (Hrsg.), *Historische DDR-Forschung. Aufsätze und Studien*, Berlin, 1993.



- Duitsland viert feest, de *Wiedervereinigung* is een feit. De rekeningen, ook onder historici, kunnen worden opgemaakt.  
(Foto S. Piraux, *Le Soir*)

op een algemene tendens om Oost-Duitse wetenschappers uit het academische leven te weren. De positie van het instituut kwam daarom bijna onvermijdelijk vanuit verschillende hoeken onder vuur te liggen. Universiteiten en andere wetenschappelijke instellingen zagen met lede ogen het succes van deze alternatieve instituten aan. De universiteiten, die intern meestal een veel grondiger zuivering hadden doorgevoerd, staan min of meer wantrouwig tegenover instellingen die niet passen in het klassieke schema dat wetenschappelijk onderzoek aan hen voorbehoudt. Concurrentie was er ook te verwachten van andere wetenschappelijke instellingen die na de hereniging een politiek van ‘filialisering’ voerden, zoals het *Militärgeschichtliches Forschungsamt* in Freiburg en meer nog het *Institut für Zeitgeschichte* in München. Potsdam werd plots te klein als nieuwe hoofdstad van het Duitse geschiedenisbedrijf.

De meest heftige kritiek tegen het nieuwe instituut kwam echter uit een meer onverwachte hoek. In de controverse die daarop volgde werden spoedig nieuwe persoonlijke en politieke allianties gesloten. In de zomer van 1993 verleende de behoudsgezinde *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (FAZ) een forum voor een scherpe uitval van twee vertegenwoordigers van het UHV (Stefan Wolle en Armin Mitter) aan

het adres van het instituut. Centraal daarbij stond het verwijt dat het FZS Oost-Duitse historici zou gerecruteerd hebben die zich ten tijde van het DDR-regime politiek gecompromitteerd hadden. Daarop ontwikkelde zich een discussie over de vraag wie zich in moreel en politiek opzicht het recht kon toeëigenen om de geschiedenis van de DDR te bestuderen<sup>42</sup>. Niet alleen bij de voormalige apologeten van het SED-regime ontlokte dit bedenkingen uit of dit wel een juist uitgangspunt is. In hoeverre is dit trouwens in overeenstemming te brengen met een pluralistische wetenschaps-ethiek? “Wer schreibt die DDR-Geschichte?” Wie beschikt er met andere woorden over de competentie om zich met het verleden van de DDR bezig te houden? Men kan zich de vraag stellen of in een dergelijk geformuleerde retorische vraag niet het oude partijdigheidsbegrip (maar dan omgekeerd) uit de DDR-historiografie doorwerkte<sup>43</sup>.

Achter principiële stellingnames werd onvermijdelijk ook een kleine oorlog uitgevochten om vacatures, academische structuren en financiële middelen. De critici hekelden de politiek die erop gericht is om DDR-historici in de nieuwe Duitse wetenschapscultuur te integreren. Kocka werd er uitdrukkelijk van verdacht oude partijfunctionarissen in bescherming te nemen en aldus de noodzakelijke zuivering en afrekening met het verleden tegen te werken. Zijn tegenstanders meenden *alte Seilschaften*, oude verdoken allianties tussen het links-liberale establishment in het Westen en het voormalige geprivilegieerde *Reisekader* in het Oosten te ontdekken. De vroegere ‘slachtoffers van het DDR-regime’ en de erfgenamen van de vreedzame oktoberrevolutie bleven daarentegen grotendeels in de kou staan. Niet zij, maar de oude kaste was steeds de gesprekspartner geweest met westerse historici op internationale congressen en soms in wetenschappelijke commissies. Kocka weerlegde dan weer met kracht de aantijging dat het hem om een operatie *Schlußstrich* - de definitieve streep onder het verleden - te doen was.

Natuurlijk mag zeker niet uit het oog verloren worden dat het oude kader inderdaad en in grote mate verantwoordelijk was voor de manipulaties van het geschiedenisbeeld en daardoor iedere wetenschappelijke integriteit had verspeeld. Men kan dan terecht bevreesd zijn over de signaalwaarde wanneer sommigen onder hen opnieuw het ‘recht’ wordt verleend om zich uitgerekend met de geschiedenis van de DDR bezig te houden. Kocka verdedigt daarbij de stelling dat de opdracht om de geschiedenis van de DDR in al haar complexiteit te onderzoeken, het best gebeurt vanuit een zo breed mogelijk perspectief, waarbij vertegenwoordigers uit verschillende maatschappelijke en politieke hoeken betrokken worden. Het zogenaamde ‘slachtofferperspectief’ - waarbij onderzoeksprivileges worden toegewezen aan diegenen die het DDR-regime

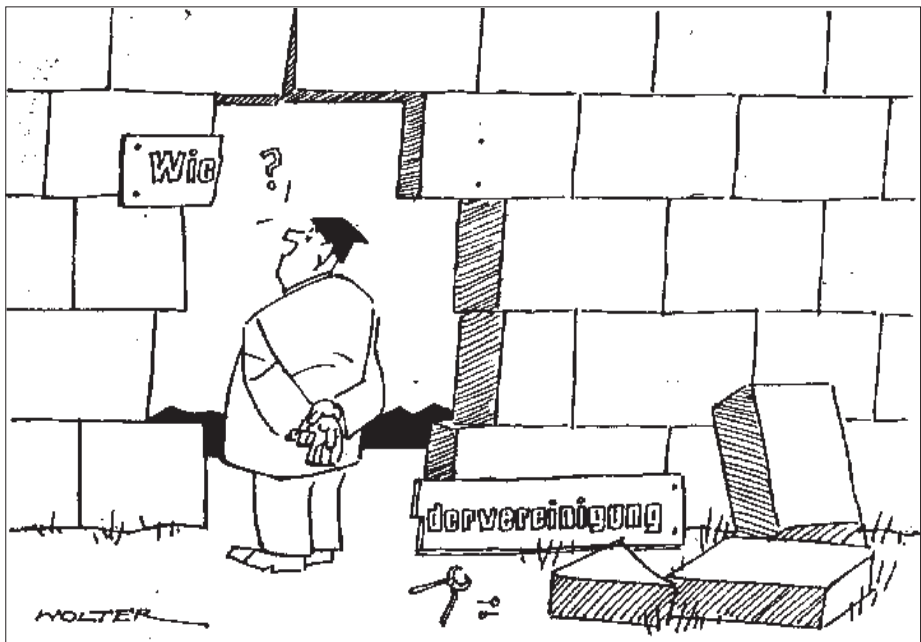
---

42 Zie voor dit debat : *Hure oder Muse* ? p. 260-307, waarin de belangrijkste bijdragen uit de FAZ werden afgedrukt.

43 R. ECKERT & I.-S. KOWALCZUK & U. POPPE (Hrsg.), *Wer schreibt die DDR-Geschichte. Ein Historikerstreit um Stellen, Strukturen, Finanzen und Deutungskompetenz*, Berlin, 1995.

bestreden - is geen correct uitgangspunt voor wetenschapsbeoefening. Het FZS moet met andere woorden het ideaal van een *Oekumene der Historiker*<sup>44</sup> dichterbij brengen, waarin voormalige SED-leden met vertegenwoordigers uit de burgerrechtenbeweging zouden kunnen samenwerken.

In het debat ontstond ook de indruk dat de aanval tegen het FZS evenzeer tegen de historiografische stroming gericht was, waarvoor juist Kocka als exponent van de zogenaamde *Bielefelder Schule* model stond. Hier gaat het met name over de maatschappijgeschiedenis of *Gesellschaftsgeschichte*, volgens niet weinigen een nieuwe orthodoxie sinds de jaren zeventig. Deze stroming trekt de lijn van de Franse *Annales*-school door en is op zoek naar langdurige sociaal-historische continuïteiten waarin ook de geschiedenis van de DDR kan ingebed worden. Dat betekent dat de SBZ en de DDR binnen nationale tradities wordt gesitueerd en er verbindinglijnen worden geconstrueerd tussen de verschillende dictaturen in de Duitse geschiedenis (*Vergleichende*



- Bij deze tekening van Jupp Wolter hoort deze legende: "Wieder offen...die deutsche Frage!". (Tekening uit GERHART MEIER, *Die Wende in der DDR*. (Reihe 'Kontrovers'). Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung, 1990)

44 Ontleend aan : K. D. ERDMANN, *Ökumene der Historiker. Geschichte der Internationalen Historikerkongresse und des Comité internationale des sciences historiques*, Göttingen, 1987.

*Diktaturenforschung*)<sup>45</sup>. Daarnaast speelde ook de vraag een rol of de periode 1933-1945 nog langer tot de *Zeitgeschichte* behoort, dan wel of die laatste beter tot de naoorlogse tijd wordt beperkt.

Met de kritiek op de *Bielefelder Weg* verloor het debat - door sommigen een tweede Duitse *Historikerstreit* genoemd<sup>46</sup> - als het ware zijn 'Oost-Duitse maagdelijkheid'. Er stonden immers principes op het spel die de Duitse geschiedschrijving in haar geheel troffen. In de ogen van velen betekende de Duitse hereniging niet alleen de totale overwinning van het Westen op het failliete marxisme-leninisme. Ook de modernistische, op sociaal-wetenschappelijke verklaringen modellen gestoelde maatschappijgeschiedenis scheen onder invloed van de actualiteit aan invloed en geloofwaardigheid te hebben ingeboet. Hadden de gebeurtenissen van 1989/90 immers niet terug het belang van historische contingentie, van geschiedkundige feiten, gebeurtenissen en grote personaliteiten in het daglicht gesteld? Heroverde de *Ereignisgeschichte* de plaats die ze vroeger aan de *Strukturgeschichte* had moeten afstaan? En legden de ontwikkelingen in Oost- en Centraal-Europa in het algemeen niet de beperkingen van de op de *longue durée* geconcentreerde sociale geschiedschrijving bloot? De onverwacht snelle ineenstorting van het Sovjet-imperium en van het socialistische maatschappijmodel in Oost-Europa leek een nieuwe voor-keursbehandeling van de traditionele *Politikgeschichte* te rechtvaardigen. De *Sozialgeschichte* terug naar af dus<sup>47</sup>? En heeft de hereniging van Duitsland ook niet de nationale staat in ere hersteld? Historici die de Duitse *Nationalstaat* uit hun methodologisch referentiekader hadden gebannen, kregen nu het verwijt te horen niet voldoende op de snelle ontwikkelingen te hebben ingespeeld<sup>48</sup>. Vooral zij die zich zo luidruchtig hadden opgesteld in de *Historikerstreit* moesten blijkbaar een stap terug zetten, zoals daar sommigen - de vroegere tegenstanders - bijna triomfalistisch werd vastgesteld<sup>49</sup>.

Het historische debat dat momenteel in Duitsland wordt gevoerd, kadert in een ruimere politiek en maatschappelijke discussie<sup>50</sup>. Het gaat er met name om hoe met de erfenis van de DDR dient te worden omgegaan. Dit geldt ook voor de historici met betrekking

---

45 C. KLESSMANN, "Zwei Diktaturen in Deutschland. Was kann die künftige DDR-Forschung aus der Geschichtsschreibung zum Nationalsozialismus lernen?", in *Deutschland Archiv*, 1992, p. 601-606.

46 *Historikerstreit* verwijst naar de heftige debatten tussen 1986 en 1988 over de betekenis van de Holocaust en de erfenis van de Tweede Wereldoorlog voor de naoorlogse Duitse nationale identiteit. Zie: M. FULBROOK, *op.cit.*, p. 203-207.

47 J. KOCKA, *Vereinigungskrise*, p. 56-63.

48 Zie hierover ook het (sterk gepolitiseerde) debat over de rol van 'DDR-waarnemers' in het algemeen vóór de hereniging: J. HACKER, *Deutsche Irrtümer. Schönfärber und Helfershelfer der SED-Diktatur im Westen*, Berlin, 1992.

49 H. JAMES, *Vom Historikerstreit zum Historikerscheigen*, Berlin, 1993.

50 U. WENGST (Hrsg.), *Historiker betrachten Deutschland. Beiträge zum Vereinigungsprozeß und zur Hauptstadt-diskussion*, Bonn, 1992 - S. BERGER, "Historians and nation-building in Germany after reunification",

tot het verleden van hun eigen métier. Een andere vraag is die naar de plaats van de DDR in het geheel van de Duitse geschiedenis en de gevolgen hiervan voor wat een 'Duitse historische verantwoordelijkheid' kan genoemd worden. Is hier met andere woorden een permanente kritische bevraging nodig of is de *Schlußstrich* aangewezen? Dit heeft zeer praktische gevolgen voor de politiek, maar ook voor de omgang tussen *Ossis* en *Wessis*. En heeft dit alles ten slotte ook geen gevolgen voor de manier waarop over de staat dient nagedacht te worden? Wordt de nationale staat terug de norm voor politiek handelen, en verdwijnt de 'maakbaarheid van de samenleving' weer naar de achtergrond<sup>51</sup>? Na de *Wende* is ook Clio aan een grondige herbezinning toe. Langer dan voorzien zal ze de gevolgen van de Duitse *Vereinigungskrise* moeten ondergaan.

---

\* GEORGI VERBEECK (1961) is als Postdoctoraal Mandaathouder bij het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek (FWO) verbonden aan het departement Geschiedenis aan de K.U.Leuven. Hij publiceerde op het vlak van de Duitse politieke en culturele geschiedenis (XIXde en XXste eeuw), geschiedenis van de geschiedschrijving en rechts radicalisme, waaronder *Geschiedschrijving en politieke cultuur. De 'weg naar het fascisme' in de DDR-historiografie*, Leuven, 1992.

---

in *Past and Present*, 1995, 148, p. 187-222 - H.-P. SCHWARZ, "Mit gestopften Trompeten. Die Wiedervereinigung Deutschlands aus der Sicht westdeutscher Historiker", in *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 1993, p. 683-704.

51 K. H. JARAUSCH, "Normalisierung oder Re-Nationalisierung? Zur Umdeutung der deutschen Vergangenheit", in *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft*, 1995, 4, p. 571-584.